

A POLITIKA SVINDLEREI-vel Mikszáth bizony bértollnoknak ajánlkozott fel akkori leggyűlöletesebb ellenségének, Tisza Kálmánnak. Ráadásul az állástalan, vidéki és még alig ismert újságíró *mesterműve* nem nyerte el Tisza tetszését, így továbbra sem csábították Mikszáthot sem zsiros állásba, sem a kormányajtó soraiba. Teljes öt esztendő kellett még ahhoz, hogy pénz, pozíció és siker utáni sóvárgása beteljesedjék. De addig, az 1878-as választások előestéjén nem maradt más, mint keserű szájjal a romlott és etikátlan, ám nagyon gazdag Lonkayt iskolázni. Lonkayt, az átmeneti zavaros idők sikeremberét, aki pedig a *szenvedélyes* Mikszáthtal mit sem törődve, nem szűnő hazafiúi lelkiismerettel folytatta prédikációit a *remekművet* állító magyar politikai sajtóról: „Azon szakadatlan roham közepett, mellyel népek és államok átalakulása, korunk éltető eszméinek s vakító tévedéseinek vegyes befolyása alatt megindult – a józan ész parancsolja, hogy a sajtó a kor-eszméknek ne szolgálai kengyelfutója, hanem inkább ellenőre, rostája s elfogulatlan vezetője legyen.”

És erre valóban *szenvedély* nélküli borongásnak tűnt csak Mikszáth *remek* kérdése: „Miért, hogy Lonkai megvolt, megvan és meglesz mindig?”

Kicsi Sándor András

EGÉSZSÉGÉRE!

„Az emberek egymással való érintkezése minden korban, minden helyen bizonyos szabályokhoz, előírásokhoz volt kötve. Minél mélyebbre hatolunk a kezdetleges társadalmakban, annál több szertartásos s annál erősebben élő illemteni szabállyal találkozunk; a primitíveknél pl. még ma is oly erősek ezek a szertartásos normák, hogy az embernek minden lépését előírják. Ezek az érintkezési szabályok a kezdetleges társadalomban legtöbbször az ősi hittel állanak kapcsolatban, a gonosz ellen való védekezés a céljuk, annak rontását akarják maguktól és másoktól elhárítani. Az idők folyamán természetesen elvesztik eredeti jelentésüket, sokszor egészen más értelmet nyernek, sőt az eredetivel egészen ellenkező magyarázatot vesznek fel, vagy pusztán jelleképpé válnak, s magyarázatuk komikus vagy pusztán udvariassági jellegű. Így az ásitáskor a szájnak kézzel való letakarása ma már tisztán udvariasságból történik, pedig eredetében a gonosznak a nyitott szájon át való behatolását, illetve a lélek kiszállását akarták vele megakadályozni; a tüsszentéskor szokásos kedves egészségére kívánás is a gonosz ártalmának megtörése ellen való jó kívánság volt.”

Így kezdte Szendrey Ákos A TÁRSADALMI ÉRINTKEZÉS FORMÁI című tanulmányát (1937: 372). Az azóta eltelt idő során adatok további tömkelege halmozódott fel, de a témakör összehasonlító néprajza kidolgozatlan maradt, és az idevágó magyar szokásokról sem írtak átfogóbban. Az önkéntelen cselekvések összehasonlító néprajzának állapotát jellemzi például, hogy nem tudni, mennyire elterjedt a világon a csuklásnak a lélegzet visszatartásával való megszüntetése. (Ismeretes, hogy a vér növekvő széndioxid-tartalma gátolja a csuklást, ezért megszüntetésére jó a légzés visszatartása.)

A köhögés, tüsszentés, csuklás, sőt az emocionális állapotot kísérő sírás, sóhajtás, nevetés, ásitás fiziológiailag mind módosult légzőmozgásnak minősülnek, így – leg-

alábbis fiziológiailag, pszichológiailag – közel állnak a kommunikáció döntően fontos formájához, a beszéléshez. A nyelvészetben csak az utóbbi évtizedekben kezdődött meg az úgynevezett helyzetmondatok (mint például a tüsszentést követő nyelvi megnyilatkozások) szisztematikus vizsgálata. Az alábbiakban a tüsszentésre válaszoló magyar *Egészségére!* háttéréhez hozok néhány adalékot. Ez azért is látszik érdekesnek, mert a Szendrey adta kissé elnagyolt magyarázat mellett tévhitek is élnek vele kapcsolatban. Például Eckhardt Sándor cseppet sem meggyőző fejtegetése szerint a szokás „Hippokratész elméletére megy vissza, aki a tüsszentést a vérmérséklet idegen elemeinek agyon át való tisztulásának hitte” (1968) – tudniillik ezt végső soron onnan származtatja, hogy szerte Európában, de legalábbis Magyarországon a XVI–XVII. századi művelt irodalomban ez volt a legnépszerűbb magyarázat (R. L. G., 1967). Ekkor egyébként egyesek egészen kitüntetett jelentőséget tulajdonítottak a tüsszentésnek. Például Pascal szerint (idézi R. L. G., 1967: 507): „*A tüsszentés magába szívja, magába olovasztja a lelki tevékenységeket.*” („*L'Éternuement absorbe toutes les fonctions de l'âme.*”)

A tüsszentés művelődéstörténetének hazai irodalmából kiemelkedik Ács Gedeon laskói református lelkésznek a szabadságharc után írt naplórészlete, valamint Ráth-Végh István népszerű összefoglalása. Ács ezeket írta: „*Prüsszentés, ha jobbról történik, jó, de balról, rossz ómen. Szent Agoston szerint a régiek lefeküdtek ismét, ha harisnyahúzás-kor prüsszenteni találtak. Xenophón, midőn szónokolt, mellette egy katona jobbról prüsszentett, s ez jó ómen volt, Themisztoklészről Plutarkhosz hasonlót beszél. Prométheusz első emberre prüsszentett, mikor az öreg Titan közeledett hozzá a mennyből lopott tűzzel, s azóta a prüsszentés jó jel.*

A rabbik szerint a prüsszentés hajdan halált előző jel volt, míg Jákob könyörgésére Jehova ezt meg nem változtatta. S ekkor eredt a szokás, hogy a prüsszentőnek jó napokat vagy éltet kívánnak.

Mások egy Nagy Gergely idejebeli dögvésztől beszélnek, melyben az ember prüsszentéssel halt meg, s innen eredne a gratulálás, ha semmi baja. De ez nem állhat.” (Idézi R. L. G., 1967: 507.)

Ráth-Végh idevágó feljegyzései a következők (1961: 35–36): „*Amire rátüsszentenek, az igaz.*

Garay János is tréfás éllel mondja AZ OBSITOS-ban Hány János dicsekvései után:

»A furfangos diák itt szörnyet prüsszente rá,
De Hány ő beszédét tovább is folytató.«

A babona nyilván onnan ered, hogy amikor az ember tüsszent, a fejével is bólint egyet. A babonának elég volt ennyi: a biccentést megtette igenlésnek, helybenhagyásnak, s ezt előléptette ómenné.

Megtörtént, hogy ez egy egész hadsereg sorsát is érintette. Amikor az athéni Xenophón vesztett csata után a tízezer görög zsoldossal Perzsiában rekedt, a sereg a nagy ijedelemben már azon volt, hogy megadja magát. Xenophón lelkesítő szónoklattal igyekezett bátorságot önteni beléjük, s ekkor az egyik katona hatalmasan eltüsszentette magát. Ómen – kiáltották egyhangúlag a katonák, mert nyilvánvaló lett előttük, hogy az istenek bajtársuk orrát használták fel harcra buzdító trombitául. Vége lett a habozásnak, átvágták magukat az ellenséges országon.

A latin hitrege szerint szép leányok születésének az volna az oka, hogy Amor, a szerelem istene tüsszentett egyet, amikor megszülettek. A római gavallér így bókolt a hölgyének: »Ámor tüsszentett érted!«

Nemzetközi szokás, hogy a tüsszentésre rávágnak egy üdvözlő formulát. Az olasz azt mondja: Boldogságot. (Felicità.) A francia: Isten megáldja. (Dieu vous bénisse.) Ugyanezt kívánja az angol. (God bless you.) A német egészséget kíván (Gesundheit), vagy pedig tüsszentésszerű rövidséggel vágja rá: Helfgott! (Isten segítsen.) A régi rómaiak ezt a szólamot használták: Sit salutiferi. (Legyen egészséget hozó.) Innen származik a magyar Kedves egészségére! vagy Egészségére váljék!

Fejedelmi személyek hódolati adóként követelték meg, hogy az ilyen legmagasabb megnyilvánulásnál rávágják a szokásos formulát. Tiberius császár rendelettel hagyta meg, hogy amikor Rómán keresztülkocsizik és prüsszent egyet, minden járókelő hajtson térdet, és kívánjon alázatosan jó egészséget.

Monomotapa valamikor hatalmas királyság volt Afrika keleti partján. Zsarnok uralkodói voltak, szigorú udvari rendet tartottak. Amikor a király tüsszentett, környezete olyan hangosan kiabálta el az üdvözlő mondatot, hogy a szomszéd szobában is meghallhassák. Az ott lebzselő udvari nép tele torokkal megismételte, ez továbbhangzott teremről teremre, egészen az előszobáig, onnan a szolgák kirikkantották az utcára, a járókelők továbbadták egymásnak, s az üdvözlő végigharsant az egész városon.

A szokásnak azt lehetne ellene vetni, hogy hiszen éppígy lehetett volna üdvözölni akár a köhögést vagy az ásitást is. A tüsszentésnél más a helyzet. A régi orvosi vélemény szerint a tüsszentés tisztítja az agyvelőt, márpedig ez az emberi test legnemesebb része, ott székel az értelem. Még egy lépést kellett tenni, és megszülettek a mesterséges tüsszentőszerek. Kezdetben az előkelő világ illatokat szolgáltatót, és így iparkodott az olykor lankadó értelmet felüldüteni. Szemléltető képet ad erről Shakespeare IV. HENRIK című drámájában. Hővér, az egyik szereplő az I. felvonás 3. jelenetében így fakad ki:

»Amikor a csatának vége volt,
Én a düh és a túlzott izgalomtól
Pihegve, bágyadtan támaszkodám
Kardomra s ekkor érkezék oda
Egy cifrán öltözött, kikent, kifent úr.
Oly illatos volt, mint piperke hölgy,
Illatszelenét tartá ujjá közt
És azt koronkint orrához vivé,
Meg elvoná. Az orr, mintegy dühében,
Hogy oly közel jár hozzá: tüsszögött.«
(Léva József fordítása.)

Később az illatszereket kiszorította a tubák.” Ezzel kapcsolatos a tüsszentés utáni jókívánság talán legbárgyúbb magyarázata, amely egy bulvárlap gyermekrovatában jelent meg. (Valószínűleg ide „gesunkenes Kulturgut”-ként érkezett valahonnan, talán éppen Ráth-Véghtól.) A Képes 7 4. évfolyamának 7. száma (1989. II. 18.) 44. oldalán ez áll: „Hapci! Miért mondják: »Egészségére!«, ha valaki tüsszent? Hajdanán a felnőttek – élvezeti célból – dohányport szippantottak fel az orrukba, és ettől nagyokat tüsszentettek. Ezt a szokást tubakolásnak hívták, a tüsszentést pedig egymás egészségére kívánták. Szokásból maradt fenn a mai napig ez a szólás: »Kedves egészségére.«”

Érdekes ókori adalékokat ad a Magyar Nyelvőr R. L. G. betűjelű szerzője is (1967: 507): „Az ókorban is hol jó, hol rossz előjel volt a tüsszentés. Este szerencse, reggel szerencsétlenség előjele a rómaiaknál. Állítólag már ők is mondták: Jupiter őrizzen meg! (esti tüsszentés), vagy Jupiter fordítsa el (tőled) e gyászos jelt! (reggeli tüsszentés). Mások szerint jobb felé

fordulva jó előjel (Catullusnál: dextra sternuit approbationem), bal felé fordulva rossz. Az ODÜSSZEIA-ban is fontos szerepe van a tüsszentésnek. Az ábruhás Odüsszeuszt Pénélopé nagy tisztelettel és reménykedve fogadja, mert belépésekor Tëlemakhosz – szerencsés előjel – olyan nagyot tüsszentett, hogy majd összedőltek a falak. Propertius II. ELÉGIÁ-jában azt írja, jó előjel kísérte Cynthiája születését: Amor tüsszentése (argutum sternuit omen Amor).”

A tüsszentés viszonylag jól elkülöníthető viselkedésforma, bár például a köhögéshez közel áll. A hagyományos tibeti orvoslás az alkalmanként adódó és bizonyos mértékig visszatartathatlan testi állapotok és folyamatok tizenhárom fajtáját tartja számon. Ezek a következők: éhség, szomjúság, hányás, ásitás, tüsszentés, lélegzés, alvás, torokköszörlés (nyilván a köhögés is ide értendő), köpés, székelés, szellentés, vizelés és az ondó kibocsátása. Valamennyiük bizonyos mértéken túli elfojtása károsnak minősül (Donden, 1986: 148). A testből való ürítés eseteiben nemcsak az erőszakolt visszatartás, hanem az erőltetett kieresztés is károsnak bizonyulhat (Donden, 1986: 64). Yeshi Donden, a dalai láma háziorvosa a nyugati viselkedésformák némelyikét helytelenítve hívta fel a figyelmet arra, hogy bizonyos természetesen adódó viselkedésformák (például ásitás, szellentés, bőfögés, orrfúvás, köpés, tüsszentés, vakaródzás, nyújtózkodás) kulturálisan kötelező vagy legalábbis elvárt visszafogása az egészségre ártalmas lehet (1986: 152). A tüsszentés nyilvános végrehajtása – nyilván nehezen visszatartható volta miatt is – általában megengedett, bár többnyire kulturálisan meghatározott keretek között (például, akárcsak az ásitás és köhögés esetében, a kezet a száj elé kell tartani).

A pszichológia viszonylag új felismerései közé tartozik, hogy a tüsszentés és a hozzá hasonló jelenségek nem egyszerűen önkéntelen cselekedetek, hanem a nem verbális kommunikáció legelemibb formái közé tartoznak (Argyle, 1983; Key, 1977). Néprajzi szempontból pedig egyaránt érdekes a tüsszentés népi magyarázata, illetve a tüsszentéskor előírt szokások.

Charles O. Frake amerikai etnográfus a szem rángásának (pontosabban a szem környéki arcizom rángásának, „eye twitch”) három különböző magyarázatát hozza példának arra, hogy önkéntelen cselekedeteket milyen különbözőképpen lehet magyarázni: (1) a guatemalai, maják közé tartozó tzutujil indiánok szerint akkor rángatózik valakinek a szeme, ha az illetőről valakik beszélnek, (2) a mikronéziai ponapeiek szerint a szellemek okozzák, (3) pszichoanalitikus orientáltságúak szerint pedig a tudattalanban lezajló bizonyos folyamatoknak köszönhető (1980: 70). Ilyesféle, egyébként jelentéktelennek tűnő cselekedetek (mint például a tüsszentés) és érzések (mint például a fülcengés) két legáltalánosabb népi magyarázatául az (1) és a (2) megoldások szolgálnak: az illetőt valahol valaki emlegeti, vagy valamiféle természetfeletti lény jelentkezik ekképpen. Egy kínai hiedelem szerint például ha valaki tüsszent, az azt jelenti, hogy emlegetik (Eberhard, 1985: 208, *niesen* szócikk). Jean Chevalier és Alain Gheerbrant népszerű szimbólumszótárukban több példát hoznak arra, hogy orrot csiklandozó szellem okozza a tüsszentést, ez pedig elűzheti a lelket, és ezért kell ilyenkor jót kívánni a tüsszentőnek (1982: 416, *éternuement* szócikk). Világszerte, különösen pedig gyerekek tüsszentésekor szokás a jókívánság (Sartori, 1987: 1072–73).

Ennek kapcsán érdemes idézni egy léleklopásról szóló burját mese részletét, amikor is három szellem szerzi meg egy beteg gyerek lelkét: „*Odaérték a gazdag ember jurtájához: egyik megállt az ajtónál, a másik a füstnyíláshoz ment, a harmadik pedig bement a jurtába, és tüsszögésre ingerelte a beteg gyermeket – ekkor kiugrott a lelke, és megpróbált elfutni, az a szellem azonban, aki az ajtónál állt, elkapta, és bárhogy sirt is a lélek, nem engedte, hanem karjára vette és vutte*” (Mándoki, szerk. és ford., 1973: 82).

A melanéziai Salamon-szigetekhez tartozó Tikopián ha valaki tüsszent, a közelben levőknek azt kell mondaniuk *Ora!*, amelynek jelentése: élet, lélek, egészség. Judith Macdonald szerint e szokás a testtől részben elválható lélekhez fűződő hiedelemmel kapcsolatos. Az *Ora!* eszerint arra szolgál, hogy a tüsszentéskor kiszálló lelket visszahívja, amire különösen kisebb gyermekeknél van szükség, akiknek lelke még lazábban kapcsolódik a testükhöz (1985: 77). A kínaiaknál tüsszentéskor szintén elsősorban a gyerekeknek kell „*ezer évet*” kívánni (Eberhard, 1985: 208).

Számos más nyelvközösség szokásaihoz hasonlóan a mai magyar nyelvhasználatban a közel levő (legalábbis ismerős) tüsszentése után udvarias jókívánságként kötelező („illik”) használni a magázó *Egészségére!* vagy a tegező *Egészségedre!* kifejezést, esetleg teljesebb, bővebb változatban is. *Váljék/váljon egészségedre/egészségére!* vagy *Kedves egészségedre/egészségére!* A figyelmességet a tüsszentőnek illik megköszönni. A jókívánság vagy ennek megköszönésének elmulasztása udvariatlanságnak, illetlenségnek számít. A tüsszentésnek korábban feltehetően a magyarság körében is kifejezetten szakrális jelentőséget tulajdonítottak, vallásos (nyilván a lélekképzetekhez kapcsolódó) hiedelmek fűződtek hozzá. Ezek emlékeit őrzik továbbra is az emberi kapcsolattartás mechanizmusrendszerébe illeszkedve az *Egészségedre!* és variánsai. Lehetséges, hogy a régi magyarban a jókívánságot másképpen fejezték ki, miként a németben is a korábbi *Helf Gott!* (*Segítsen Isten!*) kifejezéstípust (*Gott helfe dir!* *Isten segítsen téged!* és egyéb variánsokkal) a *Gesundheit!* (*Egészség!*) váltotta fel (Sartori, 1987: 1072–73). A magyarban, ellentétben más nyelvközösségek szokásaival, koccintáskor és evés után is hasonló jókívánság (helyzetmondattal) szokott elhangzani, esetleg *Egészségükre!*, *Egészségetekre!* *Egészségünkre!* formákban. Koccintáskor egyébként más megoldások is lehetségesek, például a régies *Proszit!* is.

A tüsszentés magyar néphit- és népszokásbeli jelentőségéről keveset tudni, csak szórványos adatok állnak rendelkezésre. „*Néprajztudósok ilyeneket jegyeztek föl az ország különböző területein: Aki esketéskor tüsszent, annak sok bajt fog okozni hilestársa. Hétfőn hármat prüsszenteni vakszerencse. Ha valaki csütörtökön reggel tüsszent, ez azt jelenti, hogy ha halászni megy, sok halat fog. Ha valaki hétfőn korán reggel tüsszent, azon a héten ajándékot kap*” (R. L. G., 1967: 507). Kiss József csengeri gyűjtése szerint „*Ha valamely állítása, kijelentése után prüszköl az ember, azt jelenti, hogy állítása igaz. A prüsszentés különben bosszúságot jelent*” (1989: 129). Szegeden a századfordulón regisztrálták: „*Rátüsszentettem: igaz*” (Kovács, 1901: 373). Ennek egyébként teljes ellenkezője is előfordulhat, például a perzsáknál az a szokás, hogy tüsszentés hallatára az illető letesz előzőleg kitervelt elhatározásáról. A jelenség magyarázatául érdemes idézni Vértes O. Andrást (1987: 57): „*A tüsszentés az »úgy van, igaz«-nak, illetőleg ellenkezőjének tréfás-gúnyos kifejezése: Garay János Hány Jánosának elbeszélésébe a furfangos diák négyezer is beleprüsszentett (AZ OBSITOS: »A furfangos diák itt szörnyet prüsszent rá« stb.).*” Temerinben a tüsszentésre azt mondják: „*Segg oda picsástú, egész retyerutyástú!*” (Csorba, 1988: 110, ugyanitt fingásköszöntő tréfás átok is szokás, 1980: 110–111). Kismácsédon azt mondták, „*acucjzuska*”, haakisgyermektüszszentett (Somogyi, 1989: 101). Önkéntelen cselekedetek és érzések népies előjelként értelmezését a magyar néprajzban is gyakran regisztrálták. Például Esztáron „*Aki hármat tüsszent, annak szerencséje lesz*” (Zsupos, 1987: 94; további előjelek a viszketés, fülcsengés, csuklás, könyök beütése, magyarázatul pedig az emlegetés is szerepel). Fehér Zoltán bátyai gyűjtésében a tüsszentés olyan előjelek között szerepel, mint például viszketés, filzúgás, csuklás, könyök beütése (1975: 98–99). „*Karácsonykor a vacsora alatt, ha férfi tüsszent először, akkor bika borjú vagy csődör csikó születik abban az évben*” (1975: 99).

Irodalom

- Argyle, Michael: THE PSYCHOLOGY OF INTERPERSONAL BEHAVIOUR. Harmondsworth, Penguin, 1983. 4th ed.
- Chevalier, Jean & Alain Gheerbrant: DICTIONNAIRE DES SYMBOLES, RÊVES, COUTUMES, GESTES, FORMES, FIGURES, COULEURS, NOMBRES. Paris, Robert Laffont & Jupiter, 1969. Édition revue et corrigée, 1982.
- Csorba Béla: TEMERINI NÉPHAGYOMÁNYOK. Újvidék, Forum, 1988.
- Daniels, Cora Linn & L. M. Stevans, eds.: ENCYCLOPAEDIA OF SUPERSTITIONS, FOLKLORE AND THE OCCULT SCIENCES OF THE WORLD. Chicago & Milwaukee, J. H. Yewdale & Sons, 1903. 1–3.
- Donden, Yeshi: HEALTH THROUGH BALANCE. AN INTRODUCTION TO TIBETAN MEDICINE. Edited and translated by Jeffrey Hopkins. Co-translated by Lobsang Rabgay and Alan Wallace. Ithaca, N. J., Snow Lion, 1986.
- Eberhard, Wolfram: LEXIKON CHINESISCHER SYMBOLE. GEHEIME SINNBILDER IN KUNST UND LITERATUR, LEBEN UND DENKEN DER CHINESEN. Köln, Eugen Diederichs Verlag, 1983. 2. Auflage. 1985.
- Eckhardt Sándor: EGÉSZSÉGÉRE! *Magyar Nyelvőr*, 92(1968)4: 479.
- Fehér Zoltán: BÁTYA NÉPHITE. MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1975. (Folklór Archívum 3.)
- Frake, Charles O.: LANGUAGE AND CULTURAL DESCRIPTION. Stanford, Cal., Stanford University Press, 1980.
- Key, Mary Ritchie: NONVERBAL COMMUNICATION. A RESEARCH GUIDE AND BIBLIOGRAPHY. Metuchen, N. J., Scarecrow Press, 1977.
- Kiss József: SZERELMI BABONÁK. Népszava, 1989.
- Kovács János: SZEGED ÉS NÉPE. SZEGED ETHNOGRÁFIÁJA. Szeged, Dugonich-Társaság, 1901.
- Macdonald, Judith: CONTEMPORARY HEALING PRACTICES IN TIKOPIA, SOLOMON ISLANDS. In: Claire D. F. Parsons, ed.: HEALING PRACTICES IN THE SOUTH PACIFIC. Honolulu, The Institute for Polynesia Studies, University of Hawaii Press, 1985: 64–86.
- Mándoki László, szerk. és ford.: APAGYILKOS SÁMÁNFIÁK. Burját mesék és mondák. Európa, 1973.
- Ráth-Végh István: KÉT ÉVEZRED BABONÁI. Móra, 1961.
- R. L. G.: HONNAN ERED A TÜSSZENTÉSKOR MONDOTT *KEDVES EGÉSZSÉGÉRE!* *Magyar Nyelvőr*, 91(1967)4: 506–507.
- Sartori, Paul: NIESEN. In: Hanns Bächtold-Stäubli und Eduard Hoffmann-Krayer, hrsg.: HANDWÖRTERBUCH DES DEUTSCHEN ABERGLAUBENS. Band 6, Mauer-Pflugbrot (1935). Berlin und New York, Walter de Gruyter, 1987: 1072–83.
- Somogyi Ferenc: KISMÁCSÉDI TÁJSZAVAK. *Magyar Nyelv*, 85(1989)1: 100–106.
- Szendrey Ákos: A TÁRSADALMI ÉRINTKEZÉS FORMÁI. *Ethnographia–Népelet*, 48(1937)4: 372–385.
- Vértés O. András: BEVEZETÉS A MAGYAR HANGSTILISZTIKÁBA. Akadémiai, 1987. (Nyelvtudományi Értekezések 124.)
- Zsupos Zoltán: ESZTÁR NÉPRAJZA. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, 1987. (Folklór és Etnográfia 10.)